

University of Tehran Press

Environmental

Hazards

Management

Iranian Hazardology Association
Online ISSN: 2383-0530

Home Page: <https://jhsci.ut.ac.ir>

Possibility assessment of criminalization of zemiology in Iranian law To reduce risks

Mohammad Javad Fathi¹ | Mohammad Ibrahim Shams Natari² | Parviz Naseri^{3*}

1. Associate Prof Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of law, University of Tehran, Fariba Qom, Iran. E-mail: mjfatih@ut.ac.ir

2. Prof Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Tehran Fariba, Qom, Iran. E-mail: eshams@ut.ac.ir

3. Corresponding Author, PhD. Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Tehran Fariba, Qom, Iran. E-mail: psaa596695400@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received: 27 April 2025
Revised: 04 June 2025
Accepted: 10 June 2025
Published: 17 June 2025

Keywords:
Crime,
Criminology,
Damage,
Widespread social Risks,
Zemiology.

ABSTRACT

According to the founders of the zemiology, crime is defined based on decisions and criteria Determined by the government and often involves the offender and the victim, while Attention to severe social risks that damage the most vital social values of a society or a nation and expose individuals to victimization on a larger scale than crime, it is of the greatest importance. Since most of the behaviors that create these risks are not subject to criminal regulation, criminology cannot study them in detail. Zemiology goes beyond the formal and conventional concepts of crime, attempt to criminalize these risky behaviors, and bases any method of crime control on a correct understanding of its fundamental social, cultural, political, and economic causes. The research method in this fundamental research article is analytical-descriptive and qualitative, and its compilation is the result of studying, analyzing, and comparing materials after extracting them from documented and extracted from interior and foreign scientific sources, including books, journals, and articles. The research findings show that, On the one hand, in some countries, government actions and omissions lead to many social harms, and in many cases, despite the ability to apply the law by governments, they are silent in front of the perpetrators and ignore their prosecution and trial. on the other hand, the existence of inappropriate political-social conditions and contexts, special characteristics, and the lack of criminalization of most behaviors that cause widespread social risks in our country have led to the spread of these harms and the lack of prosecution and conviction of their perpetrators, in such a way that the physical and vital integrity of citizens and the fundamental and social values of society have been overshadowed. The need to criminalize behaviors that cause widespread social risks and the need to protect citizens from these behaviors prompts our country's legislator to enact criminal regulations for these behaviors without realizing a specific result and in order to avoid possible future results. Taking this issue into account is an expression of an efficient criminal policy and a measure of legislative progress in a legal system, so that this important issue has led the legislators of most countries to criminalize risky behaviors without the need for the realization of its result in order to ensure the security and welfare of citizens and protect public interests. This regulation can guarantee and ensure the basic and fundamental values of society and the security and welfare of citizens.

Cite this article: Fathi, M. J.; Shams Natari, M. E. & Naseri, P. (2025). Possibility assessment of criminalization of zemiology in Iranian law To reduce risks. *Environmental Hazards Management*, 12 (1), 35-50. DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2025.394102.876>

© The Author(s). **Publisher:** University of Tehran Press.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2025.394102.876>

Introduction

According to the founders of the zemiology, crime is defined based on decisions and criteria Determined by the government and often involves the offender and the victim, while Attention to severe social risks that damage the most vital social values of a society or a nation and expose individuals to victimization on a larger scale than crime, it is of the greatest importance. Since most of the behaviors that create these risks are not subject to criminal regulation, criminology cannot study them in detail. Zemiology goes beyond the formal and conventional concepts of crime, attempt to criminalize these risky behaviors, and bases any method of crime control on a correct understanding of its fundamental social, cultural, political, and economic causes.

Method

data-gathering procedures, in this fundamental research article is analytical-descriptive and qualitative, and its compilation is the result of studying, analyzing, and comparing materials after extracting them from documented and extracted from interior and foreign scientific sources, including books, journals, and articles. In this article, after addressing areas of harm beyond crime within the boundaries of criminology, the foundations of criminology are explained. Then, with an analytical-critical approach to criminal law and criminology and an explanation of the causes of their inefficiency, the widespread social harms resulting from the political and economic context in our country are examined.

Results

The research findings show that, On the one hand, in some countries, government actions and omissions lead to many social harms, and in many cases, despite the ability to apply the law by governments, they are silent in front of the perpetrators and ignore their prosecution and trial. on the other hand, the existence of inappropriate political-social conditions and contexts, special characteristics, and the lack of criminalization of most behaviors that cause widespread social risks in our country have led to the spread of these harms and the lack of prosecution and conviction of their perpetrators, in such a way that the physical and vital integrity of citizens and the fundamental and social values of society have been overshadowed.

Conclusion

Although explaining the conditions, principles, examples, justification of social necessities, and most importantly, the probability of realizing the results of behaviors that cause widespread social risks are challenges facing research, but the necessity of criminalization and the need to protect citizens against these risky behaviors, prompts our country's legislator to enact criminal regulations for these behaviors without realizing a specific result and in order to avoid possible future results. Taking this issue into account is an expression of an efficient criminal policy and a measure of legislative progress in a legal system, so that this important issue has led the legislators of most countries to criminalize risky behaviors without the need for the realization of its result in order to ensure the security and welfare of citizens and protect public interests. This regulation can guarantee and ensure the basic and fundamental values of society and the security and welfare of citizens.

Ethical Considerations

The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest. Declare conflicts of interest or state "The authors declare no conflict of interest." Authors must identify and declare any personal circumstances or interest that may be perceived as inappropriately influencing the representation or interpretation of reported research results.

References

1. Irani, A. (2019). Criminalization and Response to Risky Behavior. PhD Thesis. Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science. Shiraz University.
2. Bukley, E. & Kotze, J. (2019). *Zemology (Reconnecting Crime and Social Damage)*. Translated by Hanieh Hejbar-Sadati, Tehran, Mizan.
3. Raijian Asli, M., Imani, S., & Mohammadi, G. (2019). Explanation of state crime in the perspective of postmodern criminology, *Journal of Free Legal Research*, 13(50), 395-371.
4. Shahriari, B. (2015). Criminalization of Behaviors Leading to Widespread Social Damage. Master's Thesis. Department of Criminal Law and Criminology. Faculty of Law, Farabi Colleges, University of Tehran.
5. Mir Khalili, S. (2019). *Criminology*, Tehran, University and College Research Institute Publications.

شاپا الکترونیکی: ۲۴۲۳-۴۱۶۸

مدیریت مخاطرات محیطی

سایت نشریه: <https://jhsci.ut.ac.ir>

انتشارات دانشگاه تهران

امکان‌سنجی جرم‌انگاری زیمولوژی در حقوق ایران برای کاهش مخاطرات

محمدجواد فتحی^۱ | محمدابراهیم شمس ناتری^۲ | پرویز ناصری^{۳*}

۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: mjfathi@ut.ac.ir

۲. استاد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: eshams@ut.ac.ir

۳. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. رایانامه: psaa596695400@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ‌های مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷ کلیدواژه: آسیب، جرم، جرم‌شناسی، زیمولوژی، مخاطرات گسترده اجتماعی.	هدف: به عقیده بانیان زیمولوژی، جرم بر مبنای تصمیمات و ضوابط تعیین شده از سوی حاکمیت تعریف می‌شود و اغلب بزهکار و بزه‌دیده را درگیر می‌کند، درحالی که پرداختن به مخاطرات شدید اجتماعی که به حیاتی‌ترین ارزش‌های اجتماعی جامعه یا ملتی آسیب می‌رساند و در مقیاس گسترده‌تری نسبت به جرم اشخاص را در معرض قربانی شدن قرار می‌دهد از اهمیت بیشتری برخوردار است. از آنجا که بیشتر رفتارهای موجد این مخاطرات، مشمول مقررات‌گذاری کیفری نمی‌شود، جرم‌شناسی نیز نمی‌تواند به مطالعه دقیق آنها بپردازد. زیمولوژی از مفاهیم رسمی و متداول جرم فراتر می‌رود، درصدد جرم‌انگاری این رفتارهای مخاطره‌آمیز برمی‌آید و هر روشی از کنترل جرم را بر مبنای درک صحیحی از علل اساسی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی آن قرار می‌دهد. روش پژوهش: روش تحقیق در این مقاله، پژوهش بنیادی به صورت تحلیلی-توصیفی و از نوع کیفی است و تدوین آن حاصل مطالعه، تجزیه و تحلیل و تطبیق مطالب پس از استخراج از منابع مدون و معتبر علمی داخلی و خارجی از جمله کتب، نشریات و مقالات است. یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در برخی کشورها، فعل و ترک فعل‌های دولتی سبب بسیاری از آسیب‌های اجتماعی می‌شود و در بسیاری از موارد، دولت‌ها علی‌رغم توان به کار بستن قانون، در مقابل خاطیان سکوت کرده و از تعقیب و محاکمه آنها چشم‌پوشی می‌کنند. وجود شرایط و بسترهای سیاسی-اجتماعی نامناسب، ویژگی‌های خاص و جرم‌انگاری نکردن بیشتر رفتارهای مسبب مخاطرات گسترده اجتماعی در کشور، موجب گسترش این آسیب‌ها و عدم تعقیب و محکومیت عاملان آن شده است، به گونه‌ای که از این رهگذر، تمامیت جسمانی و حیاتی شهروندان و ارزش‌های اساسی و اجتماعی جامعه تحت شعاع قرار گرفته است. نتیجه‌گیری: لزوم جرم‌انگاری رفتارهای موجب مخاطرات گسترده اجتماعی و نیاز به حفاظت از شهروندان در مقابل این رفتارها، قانونگذار کشور را بر آن می‌دارد که بدون محقق دانستن نتیجه‌ای خاص و در راستای احتراز از نتایج احتمالی در آینده، اقدام به مقررات‌گذاری کیفری این رفتارها کند. در نظر گرفتن این موضوع بیانگر سیاست جنایی کارآمد و معیار پیشرفت قانونگذاری در هر نظام حقوقی محسوب می‌شود، به طوری که این مهم قانونگذاران بیشتر کشورها را بر آن داشته تا در زمینه تأمین امنیت رفاهی شهروندان و محافظت از مصالح عمومی، به سمت جرم‌انگاری رفتارهای مخاطره‌آمیز، فارغ از تحقق نتیجه آن هدایت شوند. این مقررات‌گذاری می‌تواند ارزش‌های اساسی و بنیادین جامعه و امنیت رفاهی شهروندان را تضمین و تأمین کند.

استناد: فتحی، محمدجواد؛ شمس ناتری، محمدابراهیم و ناصری، پرویز (۱۴۰۳). امکان‌سنجی جرم‌انگاری زیمولوژی در حقوق ایران برای کاهش مخاطرات. مدیریت مخاطرات محیطی، ۱۲ (۱)، ۳۵-۵۰.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2025.394102.876>

© نویسندگان ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2025.394102.876>

مقدمه

در آغاز هزارهٔ سوم، رویکردی با عنوان زمیولوژی مطرح شد که نه‌تنها از جرم‌شناسی‌های انتقادی پیشین، روزآمدتر بود، بلکه نگرشی انتقادی‌تر و افراطی‌تر به دانش جرم‌شناسی پیشه ساخت. این رویکرد بیان می‌دارد که جرم‌شناسی جریان اصلی نیز نمی‌تواند به‌نحو شایسته و بایسته به مطالعهٔ آسیب‌های اجتماعی بپردازد (منصورآبادی، اکبری و آقاپور، ۱۴۰۳: ۳۸-۳۹)، زیرا این‌گونه آسیب‌های شدید و جدی که باید قانون توجه نظام عدالت کیفری باشند، نادیده انگاشته می‌شوند یا در دیگر حوزه‌ها به آنها رسیدگی می‌شود (میرخلیلی، ۱۳۹۹: ۱۴۲). زمیولوژی می‌خواهد با خروج از رویکرد قانونی به جرم و خسارت، به مطالعهٔ آسیب‌های بالفعل یا بالقوه‌ای بپردازد که در جریان زندگی، به رفاه فرد، به‌ویژه به‌عنوان عضوی از یک گروه، صدمه وارد می‌کنند. این رویکرد، از یک‌سو به آسیب‌هایی که مهم هستند و از سازماندهی روابط اجتماعی ناشی می‌شوند توجه دارد و از سوی دیگر، آسیب‌های ناشی از ناهمگونی ساختارهای سیاسی و اقتصادی را مطالعه می‌کند (ون‌هام، ۱۳۹۵: ۹۸۷). ویژگی‌های خاص این آسیب‌ها از قبیل نداشتن وصف مجرمانه یا دسته‌بندی نشدن در طبقهٔ جرایم مهم، شخصیت خاص مرتکبان و رشد آنها در پناه مجرمانه نگه داشتن اعمال خود (میرخلیلی، ۱۳۹۹: ۱۴۳)، چشم‌پوشی قضات در رسیدگی به پرونده‌های این افراد و نیز وجود بستر سیاسی- اجتماعی مناسب فعالیت مرتکبان چنین رفتارهایی، نویسنده را به تبیین هرچه بیشتر این آسیب‌ها و تبعات ناشی از آن ترغیب می‌کند. باشد که این مهم مدنظر قانونگذار محترم قرار گیرد تا در راستای حمایت از شهروندان و تحقق اجرای عدالت، به جرم‌انگاری این رفتارها و همچنین اصلاح و بازنگری قوانین موجود بپردازد. از این‌رو، این مقاله در پی پاسخ به این موارد است: زمیولوژی در حقوق ما قابل جرم‌انگاری است؟ ضرورت این جرم‌انگاری بر کدام مبانی استوار است؟

پیشینه پژوهش

به‌دلیل نوپایی مکتب زمیولوژی، پیشینهٔ پژوهش در منابع خارجی تنها به چند دهه قبل و به سال‌های بعد از ۱۹۹۸ میلادی برمی‌گردد، اما در این زمینه آثاری چون مقالهٔ فراسوی جرم‌شناسی (هیلیارد و تامبس، ۲۰۰۵)، مقالهٔ آسیب اجتماعی‌شناسی (ون‌هام، ۲۰۱۶)، کتاب زمیولوژی (بوکلی و کوتزه، ۲۰۱۸) و مقالهٔ زمیولوژی و آسیب (بلینگ، ۲۰۱۹) درخور توجه است. در منابع داخلی نیز می‌توان به مواردی از پیشینهٔ پژوهش اشاره کرد: از جرم‌شناسی تا آسیب اجتماعی‌شناسی (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۰)، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد جرم‌انگاری رفتارهای منتهی به آسیب‌های گستردهٔ اجتماعی (شهریاری، ۱۳۹۴)، رسالهٔ دکتری جرم‌انگاری و پاسخ‌گذاری به رفتار مخاطره‌آمیز (ایرانی، ۱۳۹۸)، کتاب *درآمدی بر آسیب اجتماعی‌شناسی* (غلامی، ۱۳۹۹)، تطور هستی‌شناسی رفتار مجرمانه و جایگزینی آسیب اجتماعی با مفهوم جرم در زمیولوژی (میرخلیلی، دارابی و فدایی، ۱۳۹۹)، رویکرد آسیب اجتماعی‌شناسی به جرم حکومتی و کاربست پاسخ‌گذاری به آن (رایجیان اصلی و همکاران، ۱۴۰۱)، زمیولوژی؛ بررسی موردی حقوق مصرف‌کنندگان (شیداییان، عمرانی‌فر و بیرنگ، ۱۴۰۱)، کتاب *مخاطرات و حقوق* (شمس ناتری و مقیمی، ۱۴۰۲). منابع داخلی علی‌رغم محدود بودن به‌نحو شایسته‌ای به این موضوع پرداخته‌اند، اما با وجود اهمیت بررسی بسترهای سیاسی- اجتماعی و ویژگی‌های خاص مرتکبان این رفتارها در کشور، تا کنون تحقیقی با عنوان ((امکان‌سنجی جرم‌انگاری زمیولوژی در حقوق ایران برای کاهش مخاطرات)) انجام نگرفته است.

روش پژوهش

در این تحقیق، پس از پرداختن به حوزه‌هایی از آسیب فراتر از جرم در درون مرزهای جرم‌شناسی، مبانی آسیب اجتماعی‌شناسی با رویکرد فلسفی، اخلاقی، حقوق بشری و فقهی تشریح و تبیین شده است. این نوشتار با رویکردی تحلیلی- انتقادی به حقوق کیفری و جرم‌شناسی و تبیین علل ناکارآمدی آنها و با در نظر گرفتن آسیب‌های گستردهٔ ناشی از بستر سیاسی و اقتصادی موجود به امکان‌سنجی جرم‌انگاری زمیولوژی در حقوق ایران برای کاهش مخاطرات می‌پردازد.

یافته‌های پژوهش

از یافته‌های پژوهش می‌توان به‌خوبی دریافت که ورود آسیب‌های گستردهٔ اجتماعی در کشور از یک‌سو حاصل شرایط موجود،

بسترهای سیاسی- اجتماعی، اقتصادی مناسب رشد این رفتارها و ویژگی خاص مرتکبان آن است که در چند دهه اخیر بیش از پیش گسترش یافته است و از سوی دیگر باید گفت جرم‌انگاری این رفتارها و بازنگری در موارد جرم‌انگاری شده نیازمند تلاش مستمر و جدی قانونگذاران، حقوقدانان، محققان و همه افرادی است که دغدغه حفاظت از جان و مال شهروندان و حمایت از ارزش‌های اساسی جامعه را در مقابل عوامل این رفتارها دارند. تأثیر فعالیت‌های اشخاص حقیقی و حقوقی متنفذ و یقه‌سفید با جایگاه بالا در ایجاد این رفتارها و ایراد خسارت‌های گسترده اجتماعی به مردم و جامعه با توجه به نفوذ این اشخاص در لایه‌های قدرت و مطرح شدن مسئولیت سازمان‌ها و نهادهای دولتی، موضوعی است که باید در جرم‌انگاری این آسیب‌ها و بازنگری قوانین پیشین مدنظر قرار گیرد.

مفهوم زیولوژی

زیولوژی برگرفته از واژه یونانی zemia به معنای آسیب است و یک رشته مطالعاتی مرتبط با مطالعه آسیب‌های اجتماعی اجتناب‌پذیر در نظر گرفته می‌شود که جایگزین‌هایی را برای جرم‌شناسی مطرح می‌کند و آن را به دلیل محدود بودنش به چالش می‌کشد. این رویکرد، امکان بررسی گستره وسیعی از آسیب‌ها را فراهم می‌کند، از جمله مواردی که مورد توجه حقوق کیفری قرار گرفته‌اند و آنهایی که مورد توجه قرار نگرفته‌اند و همچنین آسیب‌هایی که توسط قانون و نظام عدالت کیفری ایجاد می‌شوند (بلینگ، ۲۰۱۹: ۲-۳)، مانند قرار گرفتن در معرض آلاینده‌های محیطی یا آسیب‌های اقتصادی همچون تخصیص بودجه توسط دولت و ... (هیلیارد و تامبس، ۲۰۰۵: ۱۵).

فراتر از جرم؛ در محدوده رویکرد جرم‌شناسی

باید بین آسیب‌های باواسطه که در حقوق کیفری ناشی از افعال عمدی است و فراتر از جرم در قالب آسیب اجتماعی و جرم‌شناسی قابل شناسایی است و آسیب‌های بی‌واسطه که محصول تصمیم‌گیری و سیاستگذاری‌های عمومی حکومت است تمایز قائل شد و آسیب‌های بی‌واسطه را در یک بافتار بلندمدت درک کرد. انگاره آسیب اجتماعی فراتر از جرم می‌رود، اما باز هم به چارچوب سنتی خود یعنی جرم‌شناسی وفادار است و آسیب‌های حکومتی را از دیدگاه جرم‌شناسی بازشناسی می‌کند، مانند جرایم یقه‌سفیدان و آسیب‌های ناشی از محصولات کشاورزی، مواد غذایی و دارویی. از این‌رو زیولوژی، متمایز از رویکرد آسیب اجتماعی است. آسیب اجتماعی‌شناسی از نظر هیلارد، مطالعه آسیب‌های اجتماعی، صرف‌نظر از رابطه آنها با جرم، عدالت جنایی یا جرم‌شناسی، مطالعه مجموعه‌ای مستقل از پدیده‌ها و کنشگرهای آسیب‌زای حکومتی است (رایجیان اصلی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۱). تامبس بر آن است که حوزه‌هایی از آسیب‌های اقتصادی، جسمی، مالی، عاطفی، روانی و ... را می‌توان شناسایی کرد، هرچند در چارچوب قانون کیفری شناسایی نمی‌شود، اما از رهگذر رهیافت آسیب اجتماعی می‌تواند به گونه‌ای مناسب درون مرزهای جرم‌شناسی و به تبع آن نظام عدالت جنایی قرار گیرد (تامبس، ۲۰۰۴: ۱۷۴). مانند جرایم شرکت‌ها، مرگ و بیماری در محل کار و تامبس برای فراتر رفتن از انگاره جرم، ولی در عین حال درون رویکرد جرم‌شناسی چند سازوکار را ارائه می‌کند. (پیرس، ۱۹۹۸: ۱۰۷).

۱. یکی از اقدامات برای فراتر رفتن از انگاره مضیق جرم که در قلمرو جرم‌شناسی انتقادی مشروعیت شایان توجهی دارد، تمرکز بر نقض بقیه قوانین به جز قوانین کیفری است؛ بدون آنکه نیاز باشد وارد مباحثه‌ای مفهومی درباره مفهوم ((جرم)) شویم (که در طول ۷۰ سال گذشته و از زمان ساترلند ادامه یافته است). استفاده از واژه جرم برای نقض بقیه قوانین غیرکیفری به‌ویژه قوانین مدنی، اداری و نظم‌دهنده مرسوم است. در واقع به‌تازگی حتی واژه جرم برای اشاره به نقض قوانین ملایم‌تر مانند استانداردها یا قوانین رفتاری به کار می‌رود (بوکلی و کوتزه، ۲۰۱۸: ۱۴)؛ ۲. افرادی چون ادوین ساترلند تعهد داشتند که در محدوده فکری و شناختی خود میان آسیب‌های قابل مجازات و آسیب‌هایی که مجازات نمی‌شوند، تفکیک قائل شوند. او تلاش می‌کرد که فعل‌ها و ترک فعل‌های شرکت‌ها و هیأت رئیسه‌های آنها را که می‌توان و باید در فرایند عدالت کیفری رسیدگی و در جرم‌شناسی بررسی کرد به مرکزیت (قانون) برساند. اما این شرکت‌ها در واقع و در بهترین حالت در حاشیه قانون و در بدترین حالت اصلاً در قانون وجود نداشتند؛ بنابراین به باور ساترلند بسیاری از این نقض‌های قانونی جرم‌انگاری نشده بودند. استیو

تامیس و راب وایت با توجه به دیدگاه ادوین ساترلند به رویکردی فراتر از جرم، اما در چارچوب جرم‌شناسی سنتی معتقد بودند؛ ۳. رویکرد متمایز دیگری که ایراد آسیب در جرم‌شناسی را می‌پذیرد، تمرکز بر ایراد آسیب بازارهای مشروع است که از طریق کالاها یا خدماتی که در آنها تولید می‌شود، پیامدهایی به وجود می‌آورند که شبیه پیامدهای ناشی از فعل یا ترک فعل‌هایی است که در حقیقت جرم انگاشته شده‌اند. شیوه کار این بازارها به‌گونه‌ای است که لزوماً هنگام فعالیت، آسیب‌های اجتماعی وسیعی، از جمله آسیب‌های معمولی کشاورزی، شیمیایی، مرتبط با سلاح، غذا، قمار، داروسازی و تنباکو تولید می‌شود. (بوک لی و کوتزه، ۱۴۰۰: ۳۱-۳۳).

مبانی جرم‌انگاری زیمولوژی

بررسی این موضوع از اهمیت برخوردار است که چه اصول و موازینی توجیه‌گر جرم‌انگاری رفتارهای موجب خسارات گسترده اجتماعی است. (شهریاری، ۱۳۹۴: ۱۱۲). بر همین اساس، ابتدا مبانی فلسفی جرم‌انگاری زیمولوژی (اصول ضرر، ضرورت و فایده‌گرایی) را بررسی خواهیم کرد و در ادامه به تبیین و تشریح مبانی حقوق بشری (حق برخورداری از سلامت و امنیت) و فقهی (قواعد لاضرر و سد ذرایع) این رویکرد خواهیم پرداخت.

اصل ضرر

این اصل در زمینه نظریه حقوق کیفری به‌منزله تضمین معیار تحدید آزادی از سوی جان استوارت میل ارائه شده است. به اعتقاد، میل، در یک جامعه متمدن تنها مورد توسل به قهر و اجبار در رابطه با فرد، بازداشتن او از ضرر و زیان رساندن به دیگران است. مصلحت جمعی یا اخلاقی خود فرد نمی‌تواند تضمین کافی در این امر باشد (محمودی جانکی، ۱۳۸۶: ۱۲۶). نموده‌های اصل ضرر جان را می‌توان در مباحث نوین حقوقی ملاحظه کرد. گرایش‌های جدیدی مثل اخلاق زیستی که از این اصل متأثر شده‌اند به چالش‌هایی که حاصل پیشرفت‌های دانش زیست‌شناختی و فناوری مرتبط با زیست انسان است اشاره دارد. در تصمیم‌های حکومتی نیز شاهد اعمال این اصل به‌شکل تلویحی هستیم. برای مثال در اتحادیه اروپا، در مورد مواد غذایی اصلاح‌شده ژنتیکی، این پنداشت وجود داشت که تا زمانی که زیان‌آور بودن این مواد ثابت نشود، شرکت‌ها مجاز به تولید هستند. از این‌رو اصل (ضرر) جان استوارت، دولت و اجتماع را مخاطب خود قرار می‌دهد. این اصل با تفکیک حیطه آزادی‌های فردی از حیطه مربوط به اجتماع، در قلمرو مربوط به جامعه این حق را قائل می‌شود تا به اشکال متفاوت از جمله مقررات‌گذاری کیفری با فرد مقابله و در امور او دخالت کند (شیدایی، ۱۳۹۶: ۷۳-۷۴). با توجه به اینکه در یک جامعه، مخاطرات حاصل عملکرد سوء و نامناسب اشخاص حقیقی و حقوقی است و این عملکرد منشأ ورود ضرر و زیان به دیگران را فراهم می‌کند؛ از این‌رو با در نظر گرفتن اصل ضرر می‌توان به مقررات‌گذاری کیفری پرداخت. در قانون مجازات اسلامی موارد بسیاری وجود دارد که در کنار جبران ضرر، قانونگذار مقررات کیفری را نیز برای مرتکب در نظر گرفته است.

اصل ضرورت

برخی بحث از آن دارند که حقوق کیفری باید ضررهای مهم و شدید را مانع شود و از طرف دیگر، باید میزان خدشه در نظم عمومی را نیز در نظر گرفت. حقوق و به‌طور خاص حقوق کیفری، خود را درگیر موضوعات جزئی نمی‌کند، چراکه هزینه‌های دخالت در این امور از منافع آن بیشتر است. اصل ضرر شرط لازم برای اصل ضرورت است. بنابر اصل ضرورت پاسخ کیفری به هیچ فعل یا ترک فعلی مجاز نیست، مگر آنکه ضرورتی مسلم آن را اقتضا کند (شهریاری، ۱۳۹۴: ۱۲۷-۱۲۸). برای سنجش این ضرورت، نخستین شرط این است که ارزش مورد حمایت جزء ارزش‌های اساسی و بسیار مهم جامعه باشد. پس ضرر مورد بحث هر عنوان ضرری را شامل نمی‌شود. اصل ضرر در مورد جرم‌انگاری رفتارهای موجب ضرری بحث می‌کند که همه اعضای جامعه در آن دارای منافع مشترک‌اند و کلیت جامعه به طرق مستقیم یا غیرمستقیم از آن تأثیر می‌پذیرد. اساسی بودن منفعت و به تبع آن حق مورد خدشه به میزان تقبیح عمومی و مقتضیات حیات اجتماعی برمی‌گردد و باید از درجه‌ای از اهمیت برخوردار باشد که به کار نبستن حقوق کیفری، نظم و ارکان بنیادین زندگی اجتماعی را دچار چالش و تزلزل کند (شهریاری و

شمس ناتری، ۱۳۹۴: ۲۸۴). شکی نیست که مجنی علیه اکثر رفتارهای موجب خسارات گسترده اجتماعی اعضای جامعه هستند. صدمات وارد به محیط زیست، تولید مواد غذایی ناسالم، دستکاری ژنتیکی در محصولات کشاورزی، رعایت نکردن استانداردهای کمی و کیفی در تولیدات صنعتی و ... می تواند آسیب های جبران ناپذیری را به مصرف کنندگان و حتی نسل های بعد از آنها وارد کند. آیا نمی توان گفت که این صدمات وارد به حقوق اشخاص از چنان اهمیتی برخوردار است که دخالت حقوق کیفری را برای برخورد با عاملان آن توجیه کند؟

نظریه فایده گرایی

براساس نظریه فایده باوری، هیچ عملی به خودی خود و بدون احتساب آثار و نتایجش واجد ارزش اخلاقی نیست. به نظر بنتام، برای اینکه بتوان فردی را از ارتکاب جرم منصرف کرد، باید هزینه های احتمالی ای را که در قالب مجازات ظهور پیدا می کند افزایش داد (برهانی، ۱۳۸۸: ۶۹-۷۱). این تأثیرگذاری مجازات منوط به فراهم آمدن شرایطی است که در غالب موارد مدنظر قانونگذاران قرار نمی گیرد. مجازات و ارباب ناشی از آن، باید در برابر پاسخی اعمال شود که همواره از طریق محرک های گوناگون در حال تقویت شدن است. در نتیجه، تا وقتی که اعمال مجازات در جهت حذف محرک های تقویت کننده صورت نپذیرد، اثر اربابی آن کارآمد نیست. بنابراین قانونگذار ابتدا باید محرک های تقویت کننده نهفته در هر جرم را شناسایی کند و سپس در راستای حذف آنها به پیش بینی مجازات بپردازد؛ در غیر این صورت گرچه با اعمال مجازات امکان کاهش ظاهری نرخ جرایم وجود دارد، رفتار جنایی از بین نمی رود، بلکه در بهترین حالت، فاعل برای گریز از مجازات به راهکارهایی متوسل می شود تا بدان وسیله رفتار خویش را پنهان سازد یا موجه جلوه دهد (قماش و متقی اردکانی، ۱۳۹۹: ۱۰۰). بیشتر اشخاص حقوقی و کارفرمایان که از نمونه های بارز مسئولان ورود خسارات گسترده اجتماعی هستند در پی کسب ثروت و منفعت بیشترند. کسب ثروت و منفعت از مهم ترین محرک های تقویت کننده انگیزه مرتکبان این رفتارهاست. متأسفانه قانونگذار ما در راستای حذف یا کاهش این محرک ها به پیش بینی مجازات نپرداخته است. تصویب قوانین مربوط چون قانون هوای پاک، حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع و ... گویای این مطلب است. با توجه به نظریه فایده گرایی، قانونگذار می تواند نسبت به مجازات مرتکبان رفتارها و جرایم موجب مخاطرات گسترده اجتماعی با دست باز عمل کند و جزای نقدی سنگین تر یا کیفر حبس شدیدتری را در نظر بگیرد و در راستای حذف یا کاهش محرک های تقویت کننده عمل کند.

حق برخورداری از سلامت و امنیت

در سال ۱۹۴۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر، سلامت را بخشی از استاندارد مناسب زندگی تلقی کرده و در بند ۱ ماده ۲۵، ((مراقبت های بهداشتی)) را در کنار خوراک، پوشاک، مسکن و خدمات اجتماعی ضروری، جزو شرایط حداقلی اقتصادی و اجتماعی برای استاندارد مناسب زندگی و رفاه و سلامت هر فرد دانسته است. اما مهم ترین سند بین المللی در این زمینه، میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶) است که در ماده ۱۲ آن به موضوع حق بر سلامت پرداخته شده است. تحقق این حقوق ضرورتاً به صورت تدریجی و با استفاده حداکثری از منابع در دسترس دولت ها صورت خواهد پذیرفت. دولت های عضو متعهدند که تلاش حداکثر داشته باشند تا هرچه بیشتر به سوی عالی ترین استاندارد قابل حصول سلامت جسم و روان گام بردارند (جاوید و نیاورانی، ۱۳۹۲: ۵۷-۵۰). از آنجا که مخاطرات گسترده اجتماعی ناشی از استفاده از محصولات، مواد غذایی و دارویی ناسالم و ... در جامعه سلامت و امنیت جسمی و روانی شهروندان را به مخاطره می اندازد، رفع تهدیدهای بالقوه و بالفعل ناشی از آن مستلزم جرم انگاری چنین رفتارهای مخاطره آمیزی توسط قانونگذار است.

قاعده لاضرر

قاعده لاضرر یکی از مصداق های مدیریت ریسک در فقه اسلامی است که براساس آن شرع مقدس، به دلیل مصلحت نوعی و دفع ضرر از غیر، عملی را که ذاتاً و به حکم اولی مجاز است ممنوع و تحریم می کند. همان گونه که ((مدیریت ریسک نیازمند سبقت جستن در پیش بینی وقایع و شناسایی خطرهای و اقدام در جهت کاهش حداکثری زیان ناشی از آنها در صورت وقوع

است)). شارع مقدس نیز دربارهٔ تطبیق قاعدهٔ لاضرر، در راستای حراست از جان، مال، ناموس، عرض و دین مردم با پیش‌بینی وقایع و شناسایی خطرهای، در جهت دفع یا کاهش حداکثری زیان ناشی از آنها اقدام کرده و قاعدهٔ مزبور را در این راستا قرار داده است (میرخلیلی، ۱۳۹۹: ۱۶۹).

قاعدهٔ سد ذرایع

با توجه به اهمیت امنیت و تبدیل آن به بحران، به‌ویژه در جوامعی که از ارزش‌های اخلاقی فاصلهٔ بیشتری گرفته‌اند، باید برای مقابله با بزهکاری به شکلی منطقی، از این روش استفاده کرده و مهم‌ترین اسباب و ذرایع جرم را هرچه بیشتر محدود کرد. البته یکی از ابزارهای این محدودیت، جرم‌انگاری است. جرم شناختن مقدمات یک جرم، مقابلهٔ کیفی با این مقدمات و اسباب است؛ ولی نسبت به جرم اصلی، مقابله‌ای وضعی از راه حذف مقدمات و اسباب به شمار می‌رود. وقتی برای محدود کردن دستیابی مجرم به ابزارها، برای رفتارهای دیگران وصف مجرمانه ایجاد می‌کنیم، در قبال این فرد تدابیر محدودکننده به کار گرفته‌ایم. دربارهٔ اسباب و ابزار جرم ذرایع الحرام به قانونگذار توصیه نمی‌شود که دست به جرم‌انگاری وسیع بزند؛ ولی جامعه برای ساختن هنجارهای خود، ابزارهای گوناگونی در اختیار دارد که باید از آنها حداکثر استفاده را ببرد. اقدام به تهیهٔ اسباب و مقدماتی که صرفاً به رفتار مجرمانه منجر می‌شود، به نقض هنجارهایی تبدیل می‌شود که جامعه با واکنش شدید اجتماعی، در مقابل آن از بروز این زمینه‌های جرم پیشگیری می‌کند (میرخلیلی، ۱۳۹۰: ۱۲۰-۱۱۹). همان‌طور که می‌بینیم، مبانی فقهی اجازه می‌دهند که خسارت‌های گستردهٔ اجتماعی را در پرتو آن تحلیل کنیم یا به عبارت دیگر، جرم‌انگاری رفتارهای مخاطره‌آمیزی را که با محوریت احتمال وقوع در آینده قابل تصور هستند تحت عناوین فوق تبیین کنیم.

لزوم جرم‌انگاری رفتارهای منتهی به مخاطرات گستردهٔ اجتماعی

در برخی کشورهای در حال توسعه (مانند ایران)، کارگزاران حکومتی و دولتمردان با نادیده گرفتن و رعایت نکردن هنجارهای جنایی و اجرا نکردن قوانین، خود مسبب بسیاری از آسیب‌های اجتماعی هستند. سکوت و ترک فعل آگاهانهٔ این حکومت‌ها در برابر ناقضان قوانین مربوط به آلودگی زیست‌محیطی توسط شرکت‌های بزرگ، قاچاق دارو، تولید مواد غذایی ناسالم و ... از جرایم توجیه‌شدهٔ دولت‌ها به شمار می‌آیند (رایجیان اصلی، ایمانی و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۸۹). در چنین حکومت‌هایی هرچه شخص قدرت سیاسی و اقتصادی بیشتری داشته باشد، به هنگام بزه‌دیده کردن دیگری، برای کارگزاری‌های اجرای قانون مشکل‌تر است که وی را تعقیب کنند و خود مجریان قانون نیز تمایل دارند که افراد دارای قدرت سیاسی و اقتصادی کمتر را تعقیب کنند (ولد، برنارد و اسنپس، ۱۳۹۴: ۳۲۶). از این‌رو، ویژگی خاص رفتارهای مسبب مخاطرات گستردهٔ اجتماعی، وجود بستر سیاسی و اجتماعی مناسب رشد آنها، کثرت وقوع و عدم مقررات‌گذاری کیفی بیشتر این آسیب‌ها، لزوم جرم‌انگاری آنها را دوجندان کرده است. البته در قوانین ما بعضی از رفتارهای مخاطره‌آمیز در قوانین خاصی جرم‌انگاری شده‌اند، مانند قانون مدیریت پسماند مصوب ۱۳۸۳/۳/۹، قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶/۴/۲۵ و ... که افزون بر اینکه مجازات‌های مقرر در این قوانین جنبهٔ بازدارندگی ندارند و به بازنگری و اصلاح نیاز دارند، باید قانونگذار همانند دیگر جرایم و مجازات‌ها، در بخش کلیات ق.م.ا با توجه به اهمیت جرایم موجب خسارات گستردهٔ اجتماعی با تصویب موادی به تبیین شرایط جرم، مجازات و قواعد عام آن بپردازد. جرم‌شناسان پسامدرن از این رفتارهای مخاطره‌آمیز که دارای پیشینهٔ جرم‌انگاری در قوانین داخلی و بین‌المللی هستند، تحت عنوان جنبه‌های آشکار و شناسایی‌شدهٔ جرایم دولتی نام می‌برند و رفتارهای مخاطره‌آمیزی را که هرگز فرصت طرح، ظهور و جرم‌انگاری پیدا نکرده‌اند، تحت عنوان جرایم پنهان یا انکارشده می‌شناسند (رایجیان اصلی، ایمانی و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۸۶). بسیاری از رفتارهای مخاطره‌آمیزی را که هنوز در ایران جرم‌انگاری نشده‌اند می‌توان در زمرهٔ این جرایم پنهان قرار داد، مانند وجود کودهای شیمیایی، سموم و آفت‌کش‌ها در محصولات کشاورزی، بیماری‌های دامی، انواع آنتی‌بیوتیک، آفت‌کش‌ها و هورمون‌ها در محصولات دامی، شیرین‌کننده‌های مصنوعی غیرمجاز، مواد نگهدارنده، چربی‌های ترانس و ... که موجب به خطر افتادن جان انسان‌ها می‌شوند (شمس ناتری و مهذب، ۱۳۹۴: ۱۷۴-۱۷۵).

ویژگی‌های خاص رفتارهای مسبب مخاطرات گسترده اجتماعی

۱. از مهم‌ترین ویژگی‌های جرایم مسبب خسارات گسترده اجتماعی، پنهانی بودن رفتارهای منتهی به چنین آسیب‌هایی است. فعل یا ترک فعلی که مسبب آسیب می‌شود مخفیانه انجام می‌گیرد. مرتکبان در پناه محرمانه نگه داشتن اعمال خود، رشد می‌کنند و نه تنها عملکرد غیرقانونی خود را علنی نمی‌کنند، بلکه سعی در قانونی و موجه جلوه دادن اعمال خود دارند. عامل مؤثر در پنهانی بودن این اقدامات، استفاده نکردن از ابزار زور و خشونت است. بدیهی است هرچه کنش و درگیری کمتری انجام پذیرد، واکنش کمتری برانگیخته می‌شود و در سایه همین امور، رفتار بیشتر پنهان می‌ماند؛ ۲. باید توجه داشت که آسیب‌ها نیز بیشتر وصف پنهانی بودن دارند. بسیاری از این آسیب‌ها، پس از گذشت سال‌ها بروز می‌یابند و ممکن است فاصله طولانی میان رفتار و ظهور آسیب وجود داشته باشد (میرخلیلی، ۱۳۹۹: ۱۴۳-۱۴۲). برای مثال، تولیدکننده وسایل پلاستیکی را در نظر بگیرید که در تولید محصول خود موادی را به کار برده که بعد از مدتی مشخص شده سرطان‌زا هستند و از این جهت تعداد زیادی از مصرف‌کنندگان دچار بیماری شده یا فوت شده‌اند. همان‌طور که گفته شد یکی از مؤلفه‌های اصلی آسیب، ظهور طولانی‌مدت آسیب است. در مدت طولانی‌ای که آسیب ظهور یافته است، تولیدکننده خاطی در قید حیات نیست یا کارخانه منتقل شده یا اگر هم تولیدکننده حضور داشته باشد می‌تواند به بهانه‌های متفاوت همچون ناآگاهی از مواد خطرآفرین، ارجاع مسئولیت به بخش فنی و بهداشتی یا حتی دخالت افراد بیگانه در خط تولید، مبانی انتساب مسئولیت را در مورد آسیب وارد شده مخدوش کند (شیداییان، عمرانی‌فر و بیرنگ، ۱۴۰۱: ۸۶)؛ ۳. قربانیان این جرایم یک یا چند نفر مشخص نیستند که پس از بزه‌دیده واقع شدن به محاکم صلاحیتدار بروند و اقامه دعوا کنند. ممکن است این جرایم قربانیانی داشته باشند که حتی از بزه‌دیده واقع شدن خود مطلع نباشند و پس از گذشت سال‌ها پی ببرند که متضرر شده‌اند. برای مثال، بسیاری از بیماران مبتلا به انواع سرطان، قربانیان اشعه‌های مضر، آلودگی‌ها، مصرف محصولات غیراستاندارد خوراکی یا غیرخوراکی و ... از علل بیماری خود آگاهی ندارند (خصالی، ۱۳۹۷: ۳۸).

بستر سیاسی و اجتماعی مناسب رشد رفتارهای مخاطره‌آمیز گسترده اجتماعی

عوامل اجتماعی به‌شدت در رفتار و اعمال افراد مؤثر است و آن را شکل می‌دهد. این عوامل، محیط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و ... را شامل می‌شود و تأثیر مستقیم در میزان وقوع جرائم دارند. از سویی تهیه و تدوین قوانین کارآمد مستلزم آشنایی با این عوامل اجتماعی و شناخت اصول و قواعد حاکم بر بزهکاری است و در غیر این صورت، اجرای قوانین مصوب فاقد کارایی و بازدارندگی لازم خواهد بود. دلایلی چند وجود دارد که محیط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور برای رشد رفتارهای منتهی به مخاطرات گسترده اجتماعی مناسب است:

۱. مرتکبان رفتارهای مسبب مخاطرات گسترده اجتماعی، بیشتر اشخاص حقوقی هستند و ماهیت این رفتارها و جنس آسیب‌های وارد شده بر ارزش‌های اساسی و اجتماعی، به‌گونه‌ای است که مسئولیت، بیشتر به‌سمت نهادها و ارکان و سازمان‌های ناظر و تصمیم‌گیرنده در سطح کلان سوق پیدا می‌کند. شخصیت خاص مرتکبان این رفتارها نیز به‌گونه‌ای است که در دسته اشخاص حقوقی یا در قالب اشخاص متنفذ یقه‌سفید دارای جایگاه بالا قرار می‌گیرند (میرخلیلی، ۱۳۹۹: ۱۴۳). سوءمدیریت این اشخاص می‌تواند نقش بسیار کلیدی و راهبردی در ایجاد مخاطرات در جامعه داشته باشد؛ مدیرانی که بدون داشتن تخصص و برنامه‌ریزی‌های لازم و با در دست داشتن مناصب حساس، تصمیم‌هایی می‌گیرند که هزینه‌ها و آثار زیانبار آن به‌طور مستقیم سال‌ها به مردم برمی‌گردد و در زندگی آنها تأثیر مستقیم دارد. چنین افرادی که مناصب را غصب کرده‌اند عملاً شایستگی چنین جایگاهی را ندارند؛ چراکه وضع موجود ثمره اندیشه و تمهیدات و اقدامات آنهاست. پس باید برای رفتار چنین مسئولانی که اشتباه و قصور آنها جامعه را با خطرهایی مواجه ساخته است، ضمانت اجرای کیفری در نظر گرفته شود (موسوی فرد و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۱۵-۴۱۹). البته این آسیب‌ها و مخاطرات علی‌رغم زیانبار بودن، به‌واسطه حضور سیاسی مقتدرانه و به‌ظاهر مشروع دولت، در سایه انکار یا بی‌توجهی قرار می‌گیرد یا در مواردی برخی رفتارهای مجرمانه دولتمردان، علی‌رغم نقض قوانین موجود تحت تأثیر هژمونی سیاسی دولت و لابی‌گری‌های سیاسی به مرحله دادرسی یا اجرا نمی‌رسد (رایجیان اصلی، ایمانی و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۸۸-۳۸۷). هرچند که احساس مسئولیت و ریسک زیاد و خطر از دست دادن جایگاه می‌تواند عاملی باشد که ارکان

تصمیم‌گیرنده یا ارکان اجرایی را از تصمیم‌سازی یا اجرای تصمیمات بازدارد. اما متأسفانه چنین ریسکی در نظام اداری و سیاسی ما وجود ندارد. در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته و دموکراتیک، اتخاذ تصمیمات نادرست و اجرای آن، عواقب سنگینی برای این اشخاص در پی دارد و گاه به انحلال شخصیت حقوقی، استعفای دسته‌جمعی و حتی خودکشی اشخاص حقیقی ذی‌مدخل می‌انجامد و همین موضوع و آگاهی از تبعات سنگین یک اقدام نادرست، مانعی مهم در ارتکاب این رفتارها محسوب می‌شود (شهریاری، ۱۳۹۴: ۷۲-۷۳). نمونه‌ی بارز سوءمدیریت مسئولان در ایران، ساخت سد گتوند است. احداث این سد موجب شوری آب‌های خروجی از سد شد، آسیب‌های زیست‌محیطی و اجتماعی گسترده‌ای پدید آورد و نخلستان‌ها و کشاورزی منطقه را دچار خسارت‌های فراوانی کرد. به تبع آن باغداران و کشاورزانی که روزگاری بهترین محصولات باغی و کشاورزی را تولید می‌کردند به سبب شور شدن زمین‌های کشاورزی و از بین رفتن درختان و باغ‌ها بیکار شدند و با مشکلات زیاد اقتصادی و اجتماعی دست‌وپنجه نرم می‌کنند. درحالی که اگر پیش از ساخت سد بررسی‌های تخصصی در زمینه کیفیت آب و کمیت آب خروجی صورت می‌گرفت و بر این اساس از شور شدن آب خروجی پیشگیری می‌شد، بحران‌های یادشده ایجاد نمی‌شد (شمس ناتری و مقیمی، ۱۴۰۲: ۱۶۰).

۲. دلیل دیگر، ایراد آسیب توسط دولت - شرکت‌هاست. آنها ساختارهای اجتماعی متضاد نیستند، بلکه در همزیستی کامل عمل می‌کنند و وجودشان برای یکدیگر ضروری است. در واقع، این دولت و قوه مقننه مربوط به آن چارچوب‌های قانونی را برای وجود شرکت ارائه می‌کنند، نه تنها به عنوان فرد حقوقی، بلکه به عنوان نهاد اجتماعی سازمان‌یافته برای انباشت ثروت. در نتیجه شرکت وضعیت اقتصادی را بهبود می‌بخشد، ایجاد شغل می‌کند و حتی به دولت در اداره شهر کمک می‌کند (هوپیچی، ۲۰۱۶: ۴۵-۴۷). کار شرکت - دولت‌ها کار در ظاهر قانونی است، اما آسیب‌های بزرگی ایجاد می‌کنند که ممکن است در قانون جرم نباشد. چنین آسیب‌هایی در بسیاری از کشورها متداول است، اما توجه سیاستمداران و رسانه‌ها را جلب نمی‌کند. از این رو اصطلاح جرم باید این آسیب‌ها را هم شامل شود نه اینکه فقط منافع قدرتمندان را در برگیرد (یتس، ۲۰۱۴: ۶۴-۶۵). برای مثال در صنعت خودروسازی کشور، دولت از یک سو سایه امنی برای انحرافات و آسیب‌های اجتماعی ناشی از سیاست‌های شرکت‌های خودروساز ایجاد کرده که این انحرافات و آسیب‌ها با هیچ تدبیر و قانون محدودکننده‌ای توسط دولت پاسخ داده نمی‌شود. همچنین دولت به عنوان مرجع تفکیک بزه از انحراف^۱ هیچ علاقه‌ای به جرم‌انگاری اقدامات آسیب‌زای آنها ندارد. از سوی دیگر دولت با حمایت‌های گسترده، از ایجاد محدودیت در واردات خودروهای خارجی گرفته تا کمک‌های مالی و غیره، بستر شکل‌گیری انحصارطلبی گسترده‌تر این شرکت‌ها و در نتیجه ایجاد آسیب‌های اجتماعی بیشتر را فراهم می‌سازد (غلامی، ۱۳۹۹: ۷۸).

کثرت وقوع رفتارهای مخاطره‌آمیز گسترده اجتماعی و جرم‌انگاری نشدن بیشتر آنها

همان‌طور که گفتیم تنها موارد معدودی از رفتارهای مسبب مخاطرات گسترده اجتماعی در قوانین ما جرم‌انگاری شده است و بیشتر این رفتارها علی‌رغم زیانبار بودنشان هنوز در دایره موضوعات حقوق کیفری قرار نگرفته‌اند، به طوری که بی‌شمار بودن و کثرت وقوع این رفتارها مزید بر علت شده است. در ذیل جهات مختلف موضوع را بررسی خواهیم کرد:

نخست اینکه، جرم محصول فعالیت کنشگران حاکم و ذی‌نفوذی است که قدرت ترجمان منافع و ارزش‌های خود را به نام عامه دارند و مسیر ارزش‌گذاری و هنجارگذاری را آن‌گونه که خود می‌خواهند هدایت می‌کنند (رایجیان اصلی، ایمانی و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۷۶-۳۷۷). از این رو ماهیت جرم براساس تعاریف مختلفی که قدرت‌ها از آن ارائه می‌دهند متفاوت است و آنچه در قانون جرم خوانده می‌شود، تابع فرایندی گزینشی و برپایه منافع قدرت حاکم است. از سوی دیگر، قانونگذار در این فرایند گزینشی در پی رابطه مستقیم میان آسیب و فعل یا ترک فعل اشخاص است و آسیب‌های جمعی برآمده از جهت‌گیری‌ها و اعمال نظرهای نادرست گروه‌ها را نادیده می‌گیرد؛ درحالی که زیان‌های ناشی از آسیب‌های جمعی، قابل مقایسه با آسیب‌های فردی نیست (میرخلیلی، دارابی و فدایی، ۱۳۹۹: ۲۴۳).

۱. با توجه به اینکه مدل سیاست جنایی ایران از نوع اقتدارگرا است، پاسخ‌ها به بزه و انحراف، دولتی است نه جمعی. برای اطلاعات بیشتر ر.ک. غلامی، حسین: ۷۷

دوم اینکه، قشرهای مسلط بر جامعه که ماهیت و ساختار جرم را تشکیل می‌دهند، از یک سو سلطه خود را بر ترویج، پشتیبانی و اعلام ارزش‌ها و تعریف رسمی جرم اعمال می‌کنند و از سوی دیگر، خود را از قلمرو و شمول هنجارهای جنایی مصون و موجه نگه می‌دارند. دیگر اینکه اغلب ارزش‌ها رنگ و بوی ایدئولوژیک دارند؛ ایدئولوژی‌ای که حاصل قرائت ویژه‌ای از پدیده‌هاست که اغلب حول محور منافع و قدرت می‌چرخد. بنابراین نمی‌توان این ارزش‌های ترویج‌شده را حقیقی دانست و به همان ترتیب نمی‌توان همه هنجارهای جنایی را حامل ارزش‌های حقیقی تلقی کرد (رایجیان اصلی، ایمانی و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۷۶). پژوهش‌های جرم‌شناسی نیز با پیشفرض قراردادن اراده قانونگذار، تمرکز خود را بر مصادیق جرم و فاعل آن به‌عنوان مجرم قرار می‌دهند. نتیجه آنکه طبقه‌ای از جامعه که در قدرت قرار دارد، رفتارهایی را که با منافع خود در تضاد است، جرم‌انگاری نمی‌کند (میرخلیلی، دارابی و فدایی، ۱۳۹۹: ۲۴۴).

سوم اینکه، در حقوق کیفری و جرم‌شناسی، مسئولیت مجرمان و شدت جرم برپایه عنصر معنوی تعیین می‌شود. این عنصر اجازه می‌دهد تا در عدالت کیفری و به تبع آن، در جرم‌شناسی تنها به صدماتی توجه شود که از یک اراده عمدی ناشی شده باشد، حال آنکه آثار ناخواسته یک رفتار غیرعمد که از نظر قضایی - کیفری اهمیت کمتری دارد، ممکن است بسیار گسترده‌تر از پیامدهای یک جرم عمدی باشد. بدین ترتیب، این احتمال وجود دارد که مدیران، مسئولان و بنگاه‌های دولتی و خصوصی به آثار آسیب‌های اجتماعی ناشی از سیاست‌ها و تصمیمات خود بی‌توجه باشند یا چنانکه باید توجه نداشته باشند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۰: ۱۰۲۹).

چهارم اینکه، دشواری در تعیین بزه‌کاران به دلیل تحقق نیافتن نتایج مجرمانه، فنی بودن این حوزه‌ها و ضعف عملکرد قانونی سبب می‌شود که هر روز بزه‌دیدگان بی‌دفاع‌تر و بزه‌کاران جری‌تر شوند. دلیل مهم ضعف قوانین آن است که این حوزه‌ها نیازمند مطالعات دقیق و زمان‌بری هستند و با توجه به اینکه دوره‌های تصدی دولتی نیز کوتاه‌اند، بسیاری از این مطالعات، جایگاه خود را به مطالعات سیاسی‌شده و کوتاه‌مدت از سوی متخصصان هم‌عقیده می‌دهد. افزون بر این، اگر نظام قانونگذاری بخواهد وارد این حوزه‌ها هم بشود سایه افکندن بسیاری موضوعات و ملاحظات دیگر موانع بسیاری را به وجود می‌آورد. از این رو با نگاهی به این حوزه می‌توان دریافت که کمتر دغدغه قانونی از حمایت کیفری یا قانونی در مفهوم جامع از بزه‌دیدگان آینده جوامع در برابر رفتارهای مخاطره‌آمیز مشاهده می‌شود. به‌طور کلی سوءاستفاده بزه‌کاران و سوق یافتن روزافزون آنان به سوی ارتکاب جرم، همگی ریشه در بی‌دفاع بودن یا نبود تلاش نظام‌مند دولت در راستای حمایت همه‌جانبه از ایمنی، سلامت و امنیت اشخاص جامعه دارد (ایرانی، ۱۳۹۸: ۱۲۸-۱۲۶).

جرم‌انگاری آسیب ناشی از مخاطرات و بحث

قانونگذاری توسط طبقه فرادست جامعه صورت می‌گیرد. بدون شک این اشخاص در مقابل جرم‌انگاری رفتارهای موجب خسارات گسترده اجتماعی که به‌نوعی تهدید علیه منافع آنها به شمار می‌آید مقاومت خواهند کرد. همچنین، ورود پنهانی آسیب، فاصله طولانی وقوع رفتار تا ظهور نتیجه و احتمالی بودن وقوع آن به‌نوعی قابلیت انتساب آسیب به مرتکب را دشوار می‌سازد. اولین قدم در مسیر حل این مشکل ایجاد تغییرات بنیادین در قوانین کیفری و پاسخگو کردن مسئولان، مدیران و اشخاص حقوقی حقوق عمومی و خصوصی است. با ایجاد تغییر در قوانین یا تصویب قوانین جدید، در نظر گرفتن مجازات‌های سنگین، افزایش ریسک ارتکاب جرم و حذف محرک‌های تقویت‌کننده جرم می‌توانیم اشخاص حقیقی و حقوقی خاطی را به تمکین در برابر قانون واداریم تا آنها در فعالیت‌هایشان احتیاط‌های لازم را در نظر بگیرند. همچنین از آنجا که دولت، خود مسبب ورود بسیاری از مخاطرات است، چه لزومی دارد که در مقررات‌گذاری کیفری، اشخاص حقوقی دولتی یا عمومی غیردولتی را مستثنا کنیم. دوم، حمایت از جامعه در برابر رفتارهای مخاطره‌آمیز مستلزم آن است که قانونگذار بدون نیاز به تحقق نتیجه‌ای مشخص و برای اجتناب از نتایج احتمالی در آینده اقدام به جرم‌انگاری کند. در حال حاضر، بسیاری از کشورها به سمت جرم‌انگاری رفتارهای مخاطره‌آمیز فارغ از تحقق نتیجه آن سوق یافته‌اند (ایرانی، ۱۳۹۸: ۲۴۴). بنابراین نمی‌توان به دلیل احتمالی بودن تحقق نتیجه، از جرم‌انگاری رفتارهای منتهی به مخاطرات گسترده اجتماعی چشم‌پوشی کرد، زیرا بحث حمایت از ارزش‌های اساسی و بنیادین جامعه و امنیت جانی و رفاهی شهروندان در میان است.

سوم، جرم شناختن اعمال مخاطره‌آمیز به شناسایی ارزش‌هایی منتهی می‌شود که برای جامعه مهم‌اند و باید از طریق حقوق جزا حمایت شوند. پس از اخذ این تصمیم، وظیفه حقوق جزا حفظ آن ارزش‌ها و تضمین حداکثر رعایت آنها توسط مردم خواهد بود. پس از تثبیت ارزش‌ها غالب مردم فکر ارتکاب جرم را به خود راه نمی‌دهند (صادقی، ۱۳۷۴: ۲۳۸).

چهارم، جهت‌گیری جرم‌انگاری در حوزه رفتارهای مخاطره‌آمیز، نوعی تلاش در جهت اخلاق‌گرا کردن مردم در جوامع مملو از ریسک و رفتارهای پرخطر تلقی خواهد شد. مواردی مانند جرایم علیه حقوق مصرف‌کنندگان، جرایم مرتبط با مواد خوردنی و آشامیدنی و غیره را می‌توان مصادیقی از تلاش برای اخلاق‌گرا کردن رویه‌های بشری دانست. همچنین اخلاق‌گرایی در جوامع مخاطره‌آمیز وصف جمعی نیز به خود می‌گیرد که در قالب آن با توجه به تکثر ارزش‌ها، قوانین در جهت ایجاد جامعه‌ای اخلاق‌گرا تلاش می‌کنند. این ملاحظه نیز به معنای اخلاق‌گرایی قانونی و در قالب اصول جرم‌انگاری از قبیل اصل صدمه و مقررات‌گذاری نسبت به رفتارهای دارای ریسک احتمالی مصداق می‌یابد. از طرفی می‌توان اشاره کرد که لزوماً کرامت انسانی مانع جرم‌انگاری در یک جامعه مخاطره‌آمیز نیست، زیرا ریسک‌های نوظهور خود به موجب احتمال اضرار به جامعه انسانی، مستوجب اقدام کیفری از جمله جرم‌انگاری است. ارزش‌های نوین همیشه در حال تحول‌اند و بی‌توجهی سیاستگذار کیفری به لزوم روزآمدی رفتارهای مختلف دارای احتمال وقوع نتایج زیانبار، تبعات جبران‌ناپذیری برای شهروندان در پی خواهد داشت (ایرانی، ۱۳۹۸: ۱۱۹-۱۱۸).

در زمینه مقایسه تحقیق حاضر با پژوهش‌های پیشین در خصوص مخاطرات گسترده اجتماعی باید گفت که نوشتار حاضر بیشتر با دیدی تحلیلی-انتقادی و با طرح مثال‌هایی بارز از این مخاطرات همچون احداث سد گتوند و تخلفات شرکت‌های خودروساز، علل داخلی و موجد این آسیب‌ها را حاصل سیاستگذاری‌های دولت، فعالیت اشخاص حقیقی و حقوقی متنفا و همچنین حمایت دولت از این اشخاص می‌داند. منابع داخلی ما علی‌رغم محدود بودن به‌نحو شایسته‌ای به این موضوع پرداخته‌اند و نگارنده نیز از تحقیقات پیشین کمال بهره‌مندی را داشته است، اما بررسی بسترهای سیاسی-اجتماعی و اقتصادی، ویژگی‌های خاص مرتکبان این رفتارها و همچنین علل کثرت روزافزون این رفتارها در کشور، نوشته حاضر را از تحقیقات پیشین متمایز کرده است.

نتیجه‌گیری

تحولات اجتماعی و صنعتی و پیدایش عرصه‌های جدید فعالیت و گسترش و پیچیده‌تر شدن آنها در نیمه دوم قرن اخیر، تهدیدهای روزافزونی را علیه منافع عمومی و حیاتی جامعه در پی داشته است. در این میان نه‌تنها قوانین ما برای ضرورت‌های پیش‌رو کارایی لازم را نداشته، بلکه فعالیت‌های زیانبار اشخاص حقوقی و عمومی و خصوصی و سکوت سیستم قضایی در برابر خاطیان در چند دهه اخیر مزید بر علت شده است. دولت نه‌تنها در برابر این تهدیدها و مخاطرات بی‌توجه است، بلکه خود مسبب بسیاری از آسیب‌ها و مخاطرات در جامعه است. با توجه به وضعیت پیش رو، قانونگذار باید با اولویت بخشیدن به منافع جمعی، آن دسته از قوانین و مقرراتی را که کارایی و بازدارندگی لازم را ندارند اصلاح کند و همچنین رفتارهای منتهی به این مخاطرات را شناسایی و تحلیل کرده و از رهگذر جرم‌انگاری آنها، از سویی حقوق از دست‌رفته شهروندان و ارزش‌های بنیادین و اساسی جامعه را تأمین و تضمین کند و از دیگر سو، با نگاه آسیب‌محور و با در نظر گرفتن نتایج احتمالی رفتارهای مخاطره‌آمیز، از گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه حمایت کند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت کرده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول (استاد راهنمای دوم پایان‌نامه): مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، اصلاح و بازبینی نویسنده دوم (استاد راهنمای اول پایان‌نامه): مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، اصلاح و بازبینی

نویسنده سوم (نویسنده مسئول): مشارکت در طراحی پژوهش، تهیه پیش نویس مقاله، گردآوری داده ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، اصلاح و بازبینی

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

مقاله حاضر حامی مالی ندارد.

هماندجویی

هماندجویی مقاله (امکان سنجی جرم انگاری زیولوژی در حقوق ایران برای کاهش مخاطرات) ۲۰ درصد است. همانندجویی دریافت شده از سامانه ایراندک به مجله مدیریت مخاطرات محیطی ارسال شده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم بابت ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری می شود.

منابع

- [۱] ایرانی، امیر (۱۳۹۸). *جرم‌انگاری و پاسخ‌گذاری رفتار مخاطره‌آمیز*. رساله دکتری. گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز.
- [۲] برهانی، محسن (۱۳۸۸). تأثیر نظریه‌های اخلاقی بر حقوق کیفری با تأکید بر حقوق ایران. رساله دکتری. گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- [۳] بوکالی، اوی؛ و کوتزه، جاستین (۱۴۰۰). *زمیولوژی (بازپیوند جرم و آسیب اجتماعی)*. ترجمه هانیه هژبرالساداتی. تهران: میزان.
- [۴] جاوید، احسان؛ و نیاورانی، صابر (۱۳۹۲). قلمرو حق سلامتی در نظام بین‌المللی حقوق بشر، پژوهش‌های حقوق عمومی، ۱۵ (۴۱)، ۴۷-۷۰.
- [۵] خصال، حانیه (۱۳۹۷). مبانی مسئولیت مطلق کیفری در جرایم خسارت اجتماعی‌محور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران.
- [۶] رایجیان اصلی، مهرداد؛ ایمانی، سیروس؛ و محمدی، قاسم (۱۳۹۹). تبیین جرم دولتی در چشم‌انداز جرم‌شناسی پسامدرن: از هنجارگذاری جنایی تا هنجارگریزی دولت، تحقیقات حقوقی آزاد، ۱۳ (۵۰)، ۳۷۱-۳۹۵.
- [۷] رایجیان اصلی، مهرداد؛ ناظمی‌پور، محمد؛ محمودی جانکی، فیروز؛ و الهی‌منش، محمدرضا (۱۴۰۱). رویکرد آسیب اجتماعی‌شناسی به جرم حکومتی و کاربست پاسخ‌گذاری به آن، پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، ۱۰ (۲۰)، ۳۴۷-۳۹۰.
- [۸] شمس ناتری، محمدابراهیم؛ و مقیمی، ابراهیم (۱۴۰۲). مخاطرات و حقوق. تهران: میزان.
- [۹] شمس ناتری، محمدابراهیم؛ و مهذب، مریم (۱۳۹۴). عوامل مداخله در مواد غذایی فاسد و مخاطرات ناشی از آن، مدیریت مخاطرات محیطی، ۲ (۲)، ۱۷۱-۱۸۹.
- [۱۰] شهریاری، بهمن (۱۳۹۴). جرم‌انگاری رفتارهای منتهی به آسیب‌های گسترده اجتماعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران.
- [۱۱] شهریاری، بهمن؛ و شمس ناتری، محمدابراهیم (۱۳۹۴). مخاطرات گسترده اجتماعی در بستر مکاتب و اندیشه‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانش مخاطرات، ۲ (۳)، ۲۷۵-۲۸۹.
- [۱۲] شیدایی، آیدا (۱۳۹۶). سیاست کیفری اقتصادی ایران در پرتو یافته‌های آسیب اجتماعی‌شناسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی. دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد.
- [۱۳] شیداییان، مهدی؛ عمرانی‌فر، عدنان؛ و بیرنگ، یگانه (۱۴۰۱). زمیولوژی؛ بررسی موردی حقوق مصرف‌کنندگان، چالش‌ها و راهکارها، آموزه‌های فقه و حقوق جزا، ۱ (۳)، ۷۹-۹۸.
- [۱۴] غلامی، حسین (۱۳۹۹). درآمدی بر آسیب اجتماعی‌شناسی، زمیولوژی، تهران. پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی ناجا.
- [۱۵] قماش، سعید؛ و متقی اردکانی، امید (۱۳۹۹). اهداف مجازات در پرتو پارادایم رفتارگرا، پژوهش حقوق کیفری، ۸ (۳۰)، ۸۳-۱۰۸.
- [۱۶] محمودی جانکی، فیروز (۱۳۸۶). مبنای فلسفی منع حقوقی و کیفری ایراد ضرر به خود. مطالعه موردی: الزام استفاده از کمربند و کلاه ایمنی در رانندگی. مطالعات حقوق خصوصی. دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۳۷ (۱)، ۱۱۷-۱۵۷.
- [۱۷] مقیمی، ابراهیم (۱۳۹۱). مدیریت مخاطرات محیطی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- [۱۸] موسوی‌فرد، سید محمدرضا؛ نوروزیان، حمیدرضا؛ دهرویه، نفیسه؛ انصاری‌نیا، محمدرسل؛ و حقیقی، ندا (۱۴۰۱). امکان‌سنجی تحقق ایده جرم‌انگاری (جرم مسئولیت مدنی مدیران) از تئوری تا عمل براساس رویکردهای مدل مسئولیت کیفری قانون اقدام راهبردی لغو تحریم‌ها، تمدن حقوقی، ۵ (۱۲)، ۴۱۵-۴۴۱.
- [۱۹] منصوری‌آبادی، عباس؛ آقاپور، علی؛ و اکبری، عباسعلی (۱۴۰۳). دستاوردهای آموزه‌های جرم‌شناسی بر مسئولیت کیفری با تأکید بر مکتب زمیولوژی و جرم‌شناسی عصب، پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، ۶ (۱)، ۳۵-۵۰.
- [۲۰] میرخلیلی، سیدمحمود؛ دارابی، شهرداد؛ و فدایی، حسن (۱۳۹۹). تطور هستی‌شناسی رفتار مجرمانه و جایگزینی آسیب اجتماعی با مفهوم جرم در زمیولوژی (آسیب اجتماعی‌شناسی)، تحقیقات حقوقی آزاد، ۱۳ (۵۰)، ۲۳۱-۲۵۱.
- [۲۱] میرخلیلی، سیدمحمود (۱۳۹۹). جرم‌شناسی، تهران: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- [۲۲] میرخلیلی، سیدمحمود (۱۳۹۰). سد ذرائع و پیشگیری از بزهکاری در آموزه‌های اسلامی، حقوق اسلامی، ۱ (۳۱)، ۹۵-۱۲۵.
- [۲۳] میرمحمدصادقی، حسین (۱۳۷۴). تحلیل مبانی حقوق جزا. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی شهید بهشتی.
- [۲۴] نجفی ابرنآبادی، علی حسین (۱۳۹۰). از جرم‌شناسی تا آسیب اجتماعی‌شناسی، تحقیقات حقوقی، ۵۶، ۱۰۱۵-۱۰۳۲.

- [۲۵] ون‌هام، فرانسواز (۱۳۹۵). آسیب اجتماعی‌شناسی: رشته‌ای جدید، توسعه قلمرو جرم‌شناسی، ترجمه سیدحسین حسینی و اقبال محمدی، مجموعه مقاله‌های تازه‌های علوم جنایی (کتاب دوم)، تهران: میزان، ۹۸۵-۱۰۰۳.
- [۲۶] ولد، جرج؛ برنارد، توماس؛ و اسنیپس، جفری (۱۳۹۴). جرم‌شناسی نظری، ترجمه علی شجاعی، تهران: سمت
- [27] Billings, L. (2019). Pardoning, Zemiology and Harm. *Justice, Power and Resistance*, 3(2), 49-77, <https://egpress.org/papers/pardoningzemiolog>, university Bristol.
- [28] Hillyard, P., & Tombs, S. (2005). *Beyond criminology? in Criminal obsessions: Why harm matters more than crime*. Edited by Will McMahon, 6-23, Second edition, London: Centre for Crime and Justice Studies King's College.
- [29] Hopici, A. (2016). the zemiology of psychiatric medication. *York University Criminological Review*, 1, 43-65.
- [30] Pearce, F. (1998). *Toxic Capitalism: Corporate Crime and The Chemical Industry*. London: Routledge.
- [31] Tombs, S. (2004). Workplace Injury and Death: Social Harm and The Illnesses of Law, in *Beyond Criminology*. London: Pluto press, 156-177.
- [32] Yates, S. (2014). Crime, Criminality & Social Revolution, A thesis submitted in partial fulfilment
- [33] For the requirements for the degree of MA at the University of Central Lancashire.